

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321.7

ДЕМОКРАТІЯ: ГОЛОВНІ ПРИНЦИПИ ТА ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

Ганна Світа

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, тел. (0322) 96-41-08*

Стаття присвячена проблемі демократії, осмисленню її основних принципів, які формувалися, конкретизувалися у процесі історичного розвитку. Розкривається принцип суверенітету народу як джерела влади в суспільстві, який реалізується через принципи більшості і представництва. Механізмом реалізації останнього є вибори як спосіб формування органів влади. Засобом ефективного функціонування влади є принцип її розподілу. Розкриваються і такі важливі принципи як свобода і права людини, політичний плюралізм.

Ключові слова: демократія, суверенітет народу, легітимність, принцип більшості, політична опозиція, вибори, розподіл влади, політичні права і свободи, політичний плюралізм.

Проблема демократії є однією з центральних у політичній науці. З античних часів суспільно-політична думка приділяла головну увагу саме цій формі державного правління, розглядаючи її одночасно і як специфічний політичний процес.

Зазначимо, що демократія – це соціально-політичне явище, яке постійно розвивається, наповнюється новим змістом. Динамізм розвитку приводить до змін сутнісних рис самого поняття. До середини ХХ ст. сформувалися три головні підходи до демократії: з погляду джерела влади (демократія – влада народу); з погляду мети влади (демократія – влада для народу. “Головна цінність демократії не в тому, що вона робить сама, а в тому, що робиться завдяки їй”, – зауважує А.Токвіль [14, 201]); з погляду процедур формування уряду. Важливого значення надають виборам, під час яких народ впливає на формування майбутнього політичного курсу. На думку Й.Шумпетера, “демократія передбачає визнаний метод боротьби, вибори є практично єдиним доступним методом для суспільства будь-якої чисельності” [17; 336].

Отже, осмислення головних принципів демократії, сукупності постійно діючих характеристик, які формувалися у процесі історичного розвитку, збагачувалися, конкретизувалися, сприятиме глибшому розкриттю її суті. Водночас, це дасть змогу визначити напрями удосконалення політичної системи на шляху наближення її до демократичного ідеалу, оскільки, на нашу думку, в жодній із сучасних країн немає демократії в її повному обсязі або у найбільш удосконаленому варіанті. Про це свідчать, зокрема, останні вибори у США. Як слушно зауважує Аренд Лейпхарт, “демократія не є системою влади, яка повністю втілює усі демократичні ідеали, а лише системою, яка в доступній мірі до них наближається” [5, 38].

У другій половині ХХ ст. в політичній науці утвердилася думка, що демократія є найкращою із можливих форм політичної організації суспільного розвитку. “Демократія – це найвишуканіша форма правління, іноді вона може спричинити в суспільстві бурхливий рух, надати йому енергії та велетенської сили, невідомих за інших форм правління». Вона “бодай за невеликих сприятливих обставин здатні

творити дива. Це і є справжні переваги демократії», – зазначав А.Токвіль [14, 203]. Тому сучасні уряди, суспільні рухи, прагнуть називати себе демократичними, а це веде до розширення реального змісту поняття «демократія». Американський теоретик демократії Р.Даль писав, що сьогодні «демократія є не стільки терміном з обмеженням і конкретним значенням, скільки невизначеним символом схвалення популярної ідеї» [3, 41].

Інший американський вчений Дж.Хайленд розвинув думку Р.Даля: «Хоч самі терміни “демократія” і “демократичний” несуть у собі почесні конотації легітимності, однак існують значні розбіжності, а інколи й несумісні трактування природи демократії і причин, через які демократія є такою бажаною формою правління» [7, 135].

У літературі авторів сучасних визначень демократії поділяють на дві групи. До першої належать ті, хто єдиним критерієм демократії вважає вибори. Цю позицію обґрунтували Й.Шумпетер, С.Гантингтон, А.Пржеворські. Інша група авторів включає у визначення демократії ще й принцип політичного плюралізму, соціальної справедливості та ін.

Не заглиблюючись у різноманітні теоретичні дискусії, зазначимо, що лише осмислення сукупності характеристик, внутрішньо властивих такому явищу як демократія, дасть змогу глибше розкрити її суть, принципи та цінності, з'ясувати головні напрями модернізації тієї чи іншої політичної системи.

Традиційне розуміння демократії як народовладдя охоплює принцип суверенітету народу. Це означає, що народ є джерелом влади в суспільстві. Верховенство влади народу включає поєднання в суверенітеті прав і свобод народу і можливість самостійно розв'язувати питання своєї життєдіяльності. Зокрема, народ має право безпосередньо брати участь у виробленні й ухваленні політичних рішень через народні ініціативи та референдуми, а також визнання народом влади і тих цінностей, на підставі яких влада функціонує. У цьому й полягає її легітимність.

Водночас, зазначимо, що демократія має і слабкі сторони, зокрема, подекуди невисокою є ефективність ухвалених рішень. Пояснюють це браком у народу достатніх знань щодо предмета політичних рішень, послабленням персональної відповідальності за їхні наслідки.

У світовій практиці по-різному сприймали і втілювали ідею народного суверенітету в реальному політичному житті. Наприклад, Конституція США 1787 р. встановлювала майновий ценз, який позбавляв виборчих прав білих бідняків, жінок. Ці заборони згодом були скасовані (поправка XIX, 1920р; поправка XXV, 1971 р.). До ідей народовладдя скептично ставився А. Гамільтон. «Народ непевний і мінливий у своїх поглядах, йому рідко доступні правильні судження і рішення» [9, 267].

Критично оцінював принцип народовладдя М.Бердяєв. Аналізуючи події 1917 р. в Росії, він писав: «Народовладдя – це людиновладдя. Людиновладдя не знає меж і посягає на свободу та права людини. Суверенний народ може відібрати від людини все, що захоче. Самодержавство народу – найстрашніше самодержавство, бо в ньому людина залежить від неосвіченої кількості» [1, 169].

Негативне ставлення до ідеї народу як суверена політичної влади знаходимо і в книзі англійського філософа К.Поппера «Відкрите суспільство та його вороги». «Насправді народ ніде не править. Ним вибираються партії. Безконтрольність суверенітету народу на владу веде до тиранії. Демократія, – продовжує К.Поппер, – означає, що громадяни повинні мати можливість впливати на політику тоді, коли

вони цього захочуть, що політики повинні розглядати себе як слуги народу, що закони уряду повинні відображати цінності, побажання більшості” [10, 143].

На думку італійського філософа Норберто Боббіо, “народ” і “суверенітет”, залишаючись важливими в понятійному апараті теорії демократії, все ж не відповідають повністю сучасній політичній мові. Не можна, вважає Н.Боббіо, категорично говорити про народ як суб’єкт демократії, оскільки “дійсний суб’єкт демократії – це індивіди або громадяни, про що також свідчить незначна кількість громадян, яка бере участь у виборах чи референдумах. Певним чином це стосується і поняття “суверенітет”, з яким завжди асоціювалася держава. Як зазначає Н.Боббіо, загальною тенденцією сучасного світу є те, що держава все менше виглядає як суверен і все більше як посередник, арбітр. “Ми звикли розглядати політику винятково з позиції держави. Тепер ми щораз більше розглядаємо політику з погляду суспільства” [6, 174, 176].

Отже, принцип суверенітету народу, безумовно, є ядром демократії, однак не можна недооцінювати його вад і можливості перетворення, за певних умов, у свою протилежність. На це вказув А.Токвіль: “Воля народу завжди закладена в основу будь-яких суспільних інститутів, але вона невидима. Нею зловживають інтригани і деспоти всіх часів” [14, 194]. Таке перетворення багато в чому визначається політичними технологіями, коли формальним народовладдям прикривається авторитаризм, а то й диктатура. Треба пам’ятати, що народовладдя формується у глибинах людського світогляду, у правосвідомості, правовій і політичній культурі особистості.

Принцип суверенітету народу органічно пов’язаний з іншими і реалізується через принципи більшості і представництва. Принцип більшості своїми витокami сягає глибокої давнини, визнається усіма теоретичними школами, хоч неоднаково інтерпретується. Однак у будь-якій інтерпретації принцип більшості є одним з головних принципів демократії. Завдяки йому демократія порушила природний порядок – дію в суспільстві “закону сильнішого”, вічного панування меншості над більшістю. На думку французького політолога П.Шереля, демократичний принцип більшості – це спосіб найоптимальнішого розв’язання всіх конфліктів у суспільстві в процесі боротьби за владу. Цей принцип сприяє зміцненню людських спільнот шляхом досягнення мінімальної згоди між їхніми частинами” [16, 94].

Демократія як панування більшості не має нічого спільного з тиранією маси над індивідом, над особою, за умови, що цей принцип не трактується як єдиний критерій демократичного ідеалу, і що реальність демократії не визначається лише кількісною стороною. Проти цього застерігав М.Бердяєв, який критикував більшовиків саме за введення демократії, яку вони зводили до панування простої кількості-більшості, маси над особою. Це відкривало дорогу до маніпуляцій масами з боку партійно-державної еліти. Карл Поппер зазначав, що “демократію не можна розглядати як закон більшості. Адже більшість може правити тиранічними методами. При демократії влада тих, хто править, повинна бути обмежена” [10, 173]. Повинен бути правовий захист меншості. “Демократія – це влада більшості, що поважає права меншості” [13, 83], – підкреслює М.Дюверже. Отже, принцип більшості як в теорії демократії, так і в політичній практиці не можна розглядати абстрактно. Він реалізується у рамках конкретної системи політичних відносин. Більшістю вважається лише та частина, яка є громадянами цієї країни, більшість має право брати участь у політичному житті, у виборах влади. “Демократія, тобто воля

більшості, може сприяти збереженню і охороні свободи, але вона ніколи не здатна сама по собі створювати свободу, якщо кожного окремого громадянина це не турбує" [10, 128].

Принцип "більшості" потребує певного обмеження, оскільки більшість може утискати права меншості. Історичний досвід переконує: важливі питання суспільного життя не можна вирішити лише більшістю голосів. Групи, які виявилися у меншості, будуть відстоювати свої інтереси, а це може привести до порушення політичної стабільності. Це зумовлює необхідність відповідних гарантій прав меншості, урахування їх у політико-правовому процесі.

Американський політолог, відомий теоретик демократії Дж.Сарторі підкреслює: коли ми говоримо про меншість, то це в теорії демократії означає політичну групу, яка контролює владу. Ця група чисельністю менша половини того соціуму, щодо якого влада здійснюється. Поняття "контролююча група" розширює зміст принципу більшості, з'ясовує діалектику його демократичної реалізації [12, 83].

Сфера застосування принципу більшості не безмежна. Як говорив М.Бердяєв, не можна доводити істину кількісною більшістю. Історія і теорія пізнання доводить, що істину відкриває меншість, а найчастіше – особистості. Проте, вона стає доконаним фактом, якщо визнається більшістю суспільства, підтверджується практикою.

Розуміння суті демократії як народовладдя, визнання народу джерелом влади виводить нас на принцип представництва. Обґрунтування цього принципу було важливим кроком на шляху організації політичного керівництва. Суть його полягає в тому, що стає можливим виразити множинність воľ в одній волі представницького інституту – парламенту або одній особі – президенті. "Європі ми зобов'язані відкриттям принципу представництва, коли шляхом простої передачі повноважень воля великого політичного організму може бути зосереджена в одному закладі, а його могутність використана для будь-якої необхідної для суспільного блага мети" [15, 104], - писав Д.Медісон. Америка, на його думку, може бути зразком реалізації цього принципу.

Принцип "представництва" означає, що інтереси і воля народу артикулюються представницькими політичними інститутами. Народ делегує свою владу представникам, які обрані шляхом виборів. Представницька форма реалізації політичної влади має ряд переваг над безпосередньою демократією. Вона звужує можливості утвердження диктатури більшості, забезпечує компетентність і відповідальність суб'єктів влади. Народ має право контролювати діяльність представників. В "Америці народ сам обирає тих, хто створює закони, хто їх виконує, і суд присяжних, який карає порушників закону" [14, 61], - вказував А.Токвіль. Представницька форма демократії найбільше представлена парламентаризмом, як її різновидом. "Преса, партії, парламент, включаючи суди і відповідальність перед парламентом уряду, - ці три "п" – є найважливішими органами сучасної демократії", - писав К.Каутський [4, 461].

Принцип представництва має свої недоліки. Зокрема, існує небезпека перекручення інтересів і волі народу відповідними інститутами; створюються умови для узурпації влади з боку бюрократії; більшість має можливість проявити свою волю лише раз на декілька років (під час виборів) тощо.

Обмеження принципу представництва зумовлюється суттю самого процесу делегування влади як політичної діяльності. Цей процес досить складний і суперечливий. Сам факт говорити і діяти від імені когось переходить у факт говорити

і діяти замість когось. Делегування влади довірній особі, групі зумовлює те, що вона бере на себе зобов'язання виражати і реалізовувати безликі інтереси. Однак, дуже часто використовує їх як засіб вираження і захисту особистих і групових інтересів. “Я зробив для себе відкриття: як багато гідних людей серед тих, ким управляють, і як мало їх серед тих, хто управляє” [14, 149], – зазначав А.Токвіль.

Делегування влади створює умови для монополізації права на істину, є джерелом відчуження людей від влади, бо призводить до того, що громадяни втрачають можливість контролю над тим, наскільки адекватно виражаються їхні інтереси в парламенті. Аналізуючи матеріали Євробарометра за 1995 р., професор М.Доган виявив, що у 12 із 19 великих європейських країн за даними опитування більше половини, а в 6 країнах понад 60% респондентів “не довіряли” або “слабо довіряли” своїм парламентам. На цій підставі вчений констатує, що в час апогею демократії простежуються симптоми послаблення віри в демократію і втрати довіри до важливих її інститутів.

Однак, незважаючи на вказані недоліки, представницька система – один із фундаментальних елементів демократії, оскільки це спосіб реалізації волевиявлення і влади народу.

Механізмом реалізації принципу представництва, процесу делегування влади є вибори. Вибори владних суб'єктів становлять процедуру демократії, яка прямо переходить у її зміст, забезпечує буття демократії. Це спосіб формування органів влади і управління за допомогою вираження за певними правилами (відповідно до виборчої системи) політичної волі громадян. Загальними принципами демократичної організації виборів є: свобода виборів, яка передбачає відсутність політичного, адміністративного, психологічного, інформаційного тиску на виборців, кандидатів і організаторів виборів, наявність альтернативних кандидатів; змагальність, конкурентність; періодичність і регулярність виборів; рівність можливостей політичних партій і кандидатів. Водночас, вибори як процедура демократії не позбавлені певних парадоксів. Вони не завжди забезпечують прихід кращих до влади. “Абсолютно неможливо повірити в те, що в результаті голосування народу, який має лакейські нахили, може бути створений мудрий, енергійний і ліберальний уряд” [14, 113]. Такі реалії сучасності, зокрема, в Україні.

Важливим принципом демократії є принцип розподілу влади в системі державної влади – на законодавчу, виконавчу і судову. Головна мета такого розподілу – гарантувати безпеку громадян від свавілля і зловживань влади, зробити право справжнім регулятором стосунків між громадянами та урядом, забезпечити політичну свободу громадянам. Ш.Монтеск'є недвозначно інтерпретує свободу: “Свобода – це право робити те, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було б свободи, бо те саме могли б чинити й інші люди” [8, 290]. Звідси висновок, що “політична свобода можлива лише в державах, де всі стосунки регулюються правом, де закони панують над волею правителів, тобто в державах з помірними формами правління – з демократичним, аристократичним чи монархічним правлінням” [8, 255]. Отже, мірою свободи для мислителя виступає право. Саме цьому і підпорядкований розподіл влади – забезпечити верховенство права і закону у суспільному, державному житті. Ш.Монтеск'є писав, “що зловживання владою впливає з людської природи. Людина, наділена владою, схильна зловживати нею і йде в цьому напрямку доти, доки не поставити на її шляху відповідні перепони. А тому різні влади повинні

взаємно стримувати одна одну" [8, 290]. І цим бар'єром виступає законопорядок. Три вектори однієї сили – державної влади – становлять стійку опору стосунків громадянського суспільства і правової держави. Кожна із них самостійна, незалежна, виконує властиві їй функції, складаючи єдине ціле – державну владу як систему. Однак, як підкреслював Гегель, не можна припускати помилки і трактувати розподіл влади в державі як щось абстрактне. Влади повинні бути розрізнені тільки як моменти поняття, що позначене цілим. Але кожна повинна в самій собі утворити ціле і містити в собі інші моменти цілого [2, 310-311].

Зауважимо, що для демократії розподіл влади – не самоціль, а засіб ефективного функціонування влади та управління, попередження надмірної централізації влади окремими суб'єктами, інституціоналізації змагальності між суб'єктами влади і забезпечення керованості нею.

Як засвідчує практика, з різних причин може виникати конфронтація, між законодавчою і виконавчою владою. Якщо ці владні гілки не зможуть творити ціле, що випливає з їхньої природи, то як наслідок – державна влада послаблюється і навіть руйнується або єдність встановлюється силою. З цього приводу Йозеф Шумпетер зазначав: "Політики в парламенті не повинні піддаватися спокусі використовувати кожен можливість аби завдати урядові поразки чи створити йому додаткові труднощі. За таких умов успішна політика не можлива" [17, 369]. Зауважимо, що принцип розподілу влади винайшли не для протиборства (за принципом "найголовнішого"), а для того, щоб запобігти монополії якогось органу чи політичної сили на владу.

Демократія також неможлива без свободи. Принцип свободи – душа демократії, передумова рівності як її елемента. Це реальна можливість політичного самовизначення особи чи груп, їхньої активної участі в управлінні. Свобода реалізується через права людини. Поняття "права людини" передбачає насамперед розвиток особистості. Права людини – це сукупність правових норм, які лежать в основі взаємин вільних індивідів, а також з державою і суспільством, які створюють умови діяти за своїм вибором і одержувати певні блага для життя. Як пише А. де Токвіль, "саме поняття про права дало змогу людям визначити, що таке вседозволеність і свавілля, а що нормальні стосунки і порядок. Воно допомагає їм бути незалежними без погорди й коритися, не зневажаючи..." Демократія доносить поняття політичних прав до свідомості кожного громадянина. У цьому і полягає одна з найголовніших вартостей демократії" [14, 199].

Отже, права, які забезпечують можливість вибору в поведінці і діяльності людини, становлять свободи. А норми, пов'язані з можливістю мати якісь блага, становлять права у власному розумінні цього слова.

Права і свободи людини розкриваються через сутність людини як соціального і політичного суб'єкта. Оскільки людина народжується і живе в суспільстві, вона наділена незалежно від влади, правами і свободами, без забезпечення яких людина як соціальний, а тим більше політичний суб'єкт, існувати не може.

Політичні права і свободи – це норми, які визначають становище людини у політичному житті. Право на голосування, свободу слова, свободу на одержання інформації, право займати будь-яку державну посаду, створювати партії та інші об'єднання, брати участь у їхній діяльності та інші права й свободи – це складна система, з якої не можна нічого вилучити, щоб її не зруйнувати.

Зауважимо, що в процесі реалізації цього принципу виникають певні суперечності, зокрема розрив між правами і обов'язками, між свободою і відповідальністю. Соціально зріла свобода – це та свобода, яка здатна обмежувати себе відповідальністю. Відповідальність – це обґрунтованість свого вибору, здатність об'єктивно оцінювати наслідки своєї поведінки, своїх дій. Це перша умова свободи.

Оскільки демократія передбачає вільний для індивіда чи груп вибір можливостей і форм поведінки та діяльності, думок і вчинків, оскільки характерною для демократії є змагальність суб'єктів за роль і статус у системі влади, то важливим принципом демократії є плюралізм. Він означає визнання у політичному житті різноманітних автономних, соціальних і політичних груп, партій, організацій, ідеї яких перебувають у постійному зіставленні, змагальності, конкурентній боротьбі. Це конституційно-правове визнання допустимості різноманітних поглядів, підходів, позицій, концепцій у політичному житті. Американський вчений У.Джемс зазначав, що у фізичному світі не існує всього цілого, а існує лише кожне одиничне. Поступливість та примирення невіддільні від плюралістичної філософії.

У літературі виділяють такі головні ознаки політичного плюралізму: різноманітність соціальних і політичних інтересів суб'єктів, змагальність політичних суб'єктів як джерело плюралізму; різноманітність центрів влади, система ваг і противаг; розподіл влади; виключення монополії якоїсь партії, групи чи лідера на владу, розвиток багатопартійності чи двопартійності; різноманітність каналів вираження інтересів, вільний доступ до них для всіх; гласність, свобода інформації; вільна боротьба політичних сил, змагальність еліт, можливість їх заміни; альтернативність політичних поглядів і дій у рамках та законності загальнолюдських цінностей.

Політичний плюралізм створює умови для узгодження головних соціально-політичних інтересів і попереджує ескалацію конфліктів. Сьогодні політичний плюралізм стає невід'ємним компонентом політичної культури. Важливі аспекти політичного плюралізму знайшли своє відображення і в Конституції України.

Описані принципи демократії є тією основою на якій вона вибудовується. Демократичний вибір – складний, суперечливий процес, він потребує економічних, соціальних, духовних передумов. Народ повинен бути готовим сприйняти цінності демократії та утверджувати їх.

Там, де партійна система лише формується, де свобода слова робить лише перші кроки після десятиліть репресій та страху, культура толерантності, справедливості та співпраці лише народжується, майбутнє демократії безпосередньо залежить від вибору та політичної культури еліт. Результати демократичних змін позитивно вплинуть на задоволення групових інтересів еліт, а конфронтація, нетерпимість загрожує самим основам демократії.

-
1. Бердяев Н. Философия неравенства. – М., 1990.
 1. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990.
 2. Даль Р. Введение в теорию демократии. – М., 1992.
 3. Каутский К. Материалистическое понимание истории. – М.: Ин-н МЛ., 1931.
 4. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительные исследования. - М.: Аспект ПРЕС, 1997.

5. Лобер В.Л. Проблема демократии в политической философии Норберто Боббио// Социально-политические науки. – 1991. - № 6.
6. Лукин А.В. Переходный период: демократия и либеральные реформы // Полис. – 1999. - № 2.
7. Монтескье Ш.Л. О духе законом // Избр. произвед. – М., 1955.
8. Политология: Энциклопедический словарь. Суверенитет. – М.: Изд-во Мос. Комерч. Ун-та, 1993.
9. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К.: Основи, 1994.
10. Ростю У. Политика и стадии роста. – М., 1973.
11. Сартори Дж. Вертикальная демократия // Полис. – 1993. - № 2.
12. Сытин А.П. Политическая социология Мориса Дюверже// Социально-политические науки. – 1990. - № 2.
13. Токвиль, Алексис де. Про демократію в Америці. – К.: Видавничий дім “Всесвіт”, 1999.
14. Федералист – М., 1993.
15. Шерель П.И. Стронть демократію: свобода формирования и выражения мнений // Полис. – 1993. - № 6.
16. Шумпетер Йозеф А. Капіталізм, соціалізм і демократія. – К.: Основи, 1995.

DEMOCRACY, ITS THE MAIN PRINCIPLES AND THEIR CORRELATION

Anna Svita

*Ivan Franko National University of Lviv
vul. Universitetska, Lviv 79000, Ukraine, тел. (0322) 79-41-08*

The article deals with the issue of democracy, comprehension of its main principles, which have been shaped and concretized in the process of its historical development. The principle of national sovereignty as a sources of power in a society is disclosed. The latter is being realized through the principle of the majority and representatives rule. The principle of the division of political power is the means of its effective functioning. Such important principles as freedom, human rights and political pluralism are revealed in the article.

Key words: democracy, nation sovereignty, legitimacy, majority rule, political opposition, elections, division of political power, political freedom and human rights, political pluralism.

*Стаття надійшла до редколегії 20.03.2002,
прийнята до друку 10.06.2002.*